

BAŽNYČIOS ISTORIJA

Iš anglų kalbos vertė kun. Mindaugas Dikšaitis

Vyriausias redaktorius
Edward A. Engelbrecht

Autoriai:
Dr. Robert G. Clouse
Dr. Karl H. Dannenfeldt
Dr. Marianka S. Fousek
Walter Oetting
Dr. K. Detlev Schulz
Dr. Roy A. Suelflow
Dr. Carl A. Volz

VŠĮ „Fundatio Pietatis“
Tauragė 2020

TURINYS

I SKYRIUS

ANKSTYVOJI BAŽNYČIA.
NUO APAŠTALŲ LAIKŲ IKI 250 M.8

II SKYRIUS

BAŽNYČIA BESIKEIČIANČIAME PASAULYJE.
ĮVYKIAI IR SROVĖS III-VI AMŽIAIS7

III SKYRIUS

VIDURAMŽIŲ BAŽNYČIA.
AUGIMAS IR POKYČIAI VII – XV AMŽIAIS8

IV SKYRIUS

RENEANSO IR REFORMACIJOS BAŽNYČIA.
NUOSMUKIS IR REFORMA XIV-XVI AMŽIAIS9

V SKYRIUS

BAŽNYČIA ORTODOKSIJOS IR APŠVIETOS LAIKOTARPIU.
KONSOLIDACIJA IR IŠŠŪKIAI XVII-XVIII AMŽIAIS 10

VI SKYRIUS

KRIKŠČIONIŠKOSIOS BAŽNYČIOS MODERNIAISIAIS LAIKAIS.
POKYČIAI NUO XIX A. IKI PIRMOJO PASAULINIO KARO. 11

VII SKYRIUS

GLOBALI KRIKŠČIONYBĖS PLĖTRA.
MISIJA IR ŽINIA NUO PASAULINIŲ KARŲ LAIKOTARPIO IKI ŠIŲ DIENŲ ... 12

bė nuodėmės atleidžiantį Dievą, nes Jėzus Kristus nugalėjo tamsos galias. „Dievas Kristuje sutaikino su savimi pasaulį, nebeįskaito žmonių nusikaltimų ir patikėjo mums sutaikinimo žinią“ (2 Kor 5,19). Tai buvo žinia apie pergalę prieš mirtį Jėzaus Kristaus prisikėlimu iš numirusiųjų. Vėlyvos anksstyvųjų laikų krikščionims buvo didžioji šventė, tą dieną jie šventė pergalę prieš mirtį.

Žydai ir pagonys. Krikščionybė Romos imperijoje plito iš Jeruzalės ir Antiochijos. Žvelgiant iš šalies, bažnyčia Jeruzalėje atrodė kaip dar viena judaizmo atšaka. Tačiau krikščionys nuo brolių judėjų skyrėsi iš esmės, nors patys buvo žydai, priėmę Jėzų kaip Mesiją (Kristų), ir mokė, kad išgelbėjimas nebus įgytas laikantis įstatymo, bet jau atėjo Jėzuje Kristuje, ir tai yra maloningas Dievo pažado išpildymas.

Tikėdami, jog būtent jie atstovauja autentiškam judaizmui, ankstyvieji krikščionys buvo glaudžiai susiję su savo kaimynais. Krikščionys buvo pavaldūs žydų sinedriono jurisdikcijai. Kai Petras ir Jonas pamokslavo Jeruzalėje, jie buvo priversti apsiginti religiniame ir pasaulietiniame žydų teisme. Dauguma ankstyvųjų krikščionių tebesimeldė sinagogose ir buvo ištikimi kai kuriems žydų ritualiniams įstatymams. Jie dukart per savaitę pasninkavo, lankė šventyklą ir sinagogą, laikėsi maisto reikalavimų, praktikavo apipjaustymą ir daugeliu atvejų laikėsi šabo dienos reikalavimų.

Takoskyra tarp krikščionių ir nekrikščionių žydų įvyko pradėjus Jeruzalėje krikščionis persekioti. Tikriausiai 36 metais vykusio persekiojimo pasekmė – žinios apie pirmąjį krikščionių kankinį Steponą. Dėl šios priežasties daug krikščionių paliko Jeruzalę, apsistodami graikiškame Antiochijos mieste, kur krikščionių tikėjimas buvo skelbiamas ir neapipjaustytiems.

Antiochija buvo labai svarbus miestas krikščionių skelbiamos Evangelijos plitimui. Čia gyveno žmonės iš įvairių pasaulio vietų. Aleksandro Didžiojo įpėdiniai čia apgyvendino žydus, pastariesiems atsakius laikytis pagoniškų papročių, todėl šiame mieste buvo didelė žydų bendruomenė. Taip pat šiame mieste gyveno daug prozelitų – graikų, atsivertusių į judaizmą, taip pat vadinamųjų pamaldžių ir dievobaimingų graikų, priėmusių Izraelio Dievą, bet ne judaizmo ritualus (Apd 10,2). Graikiškai kalbantys žydai (Apd 6,1) ir pagonys, kartu su jais besimeldžiantys Antiochijos sinagogose, tapo derlinga dirva krikščionybei pasiūlyti tai, ko negalėjo daug apribojimų turintis judaizmas. To rezultatas – pirmą kartą apipjaustytieji ir neapipjaustytieji meldėsi ir valgė kartu.

Kadangi bažnyčios atvirumas davė naują kryptį krikščionybei, Jeruzalės bažnyčia į Antiochiją atsiuntė Barnabą bažnyčios veiklai įvertinti. Barnabas buvo žydų kilmės krikščionis iš Kipro, tad jis puikiai jautėsi Antiochijos aplinkoje. Jis taip pat padaršino Paulių, į krikščionybę atsivertusį judėją iš graikiško Tarso miesto, padėti dirbti Antiochijoje (*Apd* 11,19-26).

Evangelijos skelbimas pagonims buvo tęsiamas, prie to ypač daug prisidėjo apaštalas Paulius. Parapijos Antiochijoje įpareigoti, jiedu nešė krikščionybės žinią visoje Mažojoje Azijoje¹, pasidalinę į dvi grupes. Barnabas kartu pasiėmė Joną Morkų, nuvyko į gimtąjį Kiprą ir ten tęsė darbą. Paulius, lydimas Silo, apkeliavo Mažąją Aziją, taip pat pasiekė Graikiją. Pauliaus tikslas buvo Roma. Kadangi jis nereikalavo, kad atsiverčiantys į krikščionybę pirma taptų judėjais, Paulius sukėlė Jeruzalės krikščionių nepasitenkinimą (*Apd* 15,1-5).

Išspręsti šio klausimo ankstyvosios bažnyčios vadovai susirinko Jeruzalėje. Jie sutarė, kad krikščionių tikėjimas yra daugiau nei judėjų atšaka, tačiau reikalavo, kad Jėzaus pasekėjai liktų ištikimi apreikštam Dievo Žodžiui – Torai (*Apd* 15). Šabo reikalavimų laikymosi, apipjaustymo ir maisto švarumo įstatymų nebuvo privalu laikytis visiems Jėzaus Kristaus sekėjams. Iš pagonių kilmės krikščionių buvo reikalaujama tik susilaikyti nuo pasmaugtų gyvulių mėsos, stabams paaukoto maisto (žr. *1 Kor* 10,25), kraujo ir ištvirkavimo (*Apd* 15,28-29). Tačiau Jeruzalėje nebuvo nuspręsta, kaip turi elgtis judėjų kilmės krikščionis parapijoje, kurioje dominuoja graikai. Ar gali žydų krikščionis atsakyti judėjų taisyklių, jeigu gyvena tarp tokių papročių nesilaikančių graikų? Ankstyvojoje bažnyčioje tokie klausimai nuolat kėlė diskusijas. Atrodo, kad Petras ir Paulius šiuo klausimu taip pat susidūrė su sunkumais (*Gal* 2,11-16). Paulius laikėsi nuomonės, kad krikščionys turi padėti vieni kitiems ir prisitaikyti (*Rom* 14,1–15,6; *1 Kor* 8,1–9,27).

Bažnyčios Jeruzalėje lyderis buvo Jokūbas, mūsų Viešpaties brolis. Stengdamasis tarpininkauti tarp pagonių apaštalo Pauliaus ir Jeruzalės bažnyčios uoliųjų, teigiančių, kad visi pagonys atsivertę į krikščionybę turi būti apipjaustyti, Jokūbas nereikalavo priimti visų judaizmo tradicijų. Tačiau tuo pat metu jis įtikinėjo, kad reikia vengti bet kokio atskyrimo nuo senosios Dievo tautos (*Apd* 21,18). Jokūbas buvo žydiško pamaldumo ir tikėjimo, kad Jėzus yra Mesijas, derinys.

Tai buvo laikotarpis, kai prasidėjo žydų sukilimas prieš romėnus, pasibaigęs Jeruzalės sugriovimu 70-aisiais metais. Nuo tada, kai žydai, vado-

1 Teritorija, esanti dabartinės Turkijos ribose.

vaujami Makabėjų, II a. pr. Kr. viduryje iškovojo laisvę nuo juos valdžiusių Seleukidų ir kai ją vėl prarado Romos karvedžiui Pompėjui pajungus Palestiną 6-ojo dešimtmečio pr. Kr. viduryje, zelotai (karingai nusiteikę žydai) nuolat kėlė neramumus, vildamiesi nusimesti svetimšalių jungą. 62 metais mirus Romos vietininkui ir naujam dar neatvykus, valdžią Jeruzalėje užėmė sinedrionas. Jausdami pagiežą mažai krikščionių bendruomenei, sinedrionas apkaltino Jokūbą piktžodžiavimu ir pareikalavo, kad jis viešai paskelbtų žmonėms, jog Jėzus nėra Mesijas. Neišsižadėdamas savo tikėjimo, Jokūbas visų akivaizdoje išpažino, kad Jėzus tikrai buvo Dievo Pateptasis. Dėl tokio „piktžodžiavimo“ Jokūbas buvo numestas nuo uolos ir užmėtytas akmenimis. Krikščionys Jeruzalėje, nujausdami grėsmę ir matydami, kad žydų vadovybės toleravimas mažėja, 62–70 metais persikraustė į pagonišką Pelos miestą.

Apsigyvenę į rytus nuo Jordano upės, jie įkūrė tikėjimo bendruomenes ir nepalaikė ryšių su Pauliaus ir kitų misionierių įkurtomis parapijomis. Šios bendruomenės izoliuotose vietovėse išliko iki V amžiaus.

Kadangi dauguma jų buvo žydų kilmės krikščionys, jie išvystė krikščionybės formą, išlaikiusią daugelį judaizmo ritualų. Laikydamiesi „žydiškosios“ krikščionybės ir oponuodami Pauliui, jie praktikavo apipjaustymą ir šventė šabo dieną. Taip pat sekmadieniais jie švėsdavo Eucharistiją, o Jėzų laikė pažadėtoju Mesiju, tačiau teigė, kad Jis gimė įprastu būdu, o dieviškąsias galias gavo per krikštą. Jėzaus krikštas ir prisikėlimas jų teologijoje vaidino svarbiausią vaidmenį. Viena šių bendruomenių pasivadino nazariečiais (Mt 2,23; Apd 24,5). Jėzaus sekėjams šis pavadinimas buvo priskirtas gana anksti. Kita grupė pasivadino ebionitais, žodžiu, reiškiančiu varginguosius, sąmoningai susiedami save su Jėzaus kalno pamoksle pasakytais žodžiais: „Palaiminti turintys vargdienio dvasią“.

Į visą pasaulį. Niekas nežino, kas įkūrė bažnyčias Romoje, Aleksandrijoje, Kartaginoje ar Lione, tačiau tarp ankstyvųjų krikščionių buvo įvairių šių parapijų kilmės liudijimų.

Ankstyvųjų krikščionių vadovai, pavyzdžiui, Liono vyskupas Ireniejus, bažnyčios Romoje įkūrimą priskyrė Petru ir Pauliui. Tai tradicija, kuri ne visai atitinka faktą, kad Paulius rašė Romos krikščionims dar iki pats apsilankydamas Romoje. O kai jis pirmą kartą atvyko į Romą, jį pasitiko „broliai“ (Rom 1,10; Apd 28,15-28). Geriausias paaikškinimas apie krikščionių bendruomenės Romoje atsiradimą būtų toks, kad žydų kilmės krikščionys keliaudami, o galbūt gyvendami Romoje, čia įkūrė parapiją.

Ši parapija krikščionijoje tapo išskirtinai gerbiama II a. pradžioje. Tam paaiškinti galima pateikti keletą priežasčių. Tai buvo pirmoji parapija, patyrusi Romos valdžios persekiojimą. Neronas (64 m.) ir tikriausiai Domicianas (95 m.) čia persekiojo krikščionis. Klemensas, Romos vyskupas (apie 95 m.), teigė, kad šių persekiojimų metu čia buvo nukankinti Petras ir Paulius. Šie du faktai, taip pat ir Romos miesto svarba bei pasižymėjimas dosnumu ir svetingumu, leidžia paaiškinti, kodėl ši parapija gana anksti buvo labiausiai gerbiama.

Tuo metu buvo priežodis, kad visi keliai veda į Romą. Kai kilo neramumai Korinte, vienas iš Romos vyskupų, tikriausiai Klemensas, parašė šiai bažnyčiai, kaip prieš tai darė Paulius, patardamas laikytis „paklusnumo taisyklės“. Ignotas, Antiochijos vyskupas (apie 110 m.), buvo atgabentas į Romą ir tapo kankiniu. Daug krikščionių intelektualų iš įvairių pasaulio kraštų, tokie vyrai kaip Justinas Kankinys, Markionas, Valentinas, kurį laiką gyveno ir mokė Romoje. Jau II a. pradžioje minima, kad krikščionių Romoje „daugybė“. III a. viduryje Romos bažnyčioje buvo vienas vyskupas, 46 kunigai, 7 diakonai, subdiakonai, 42 akolitai (patarnautojai), 52 lektorai, egzorcistai, durininkai ir daugiau nei 15 000 našlių bei vargšų, kuriais rūpinosi bažnyčia.

Bažnyčios pradžia Egipte taip pat slypi laiko rūke. Ankstyvieji krikščionys tikėjo, kad Morkus arba Barnabas įkūrė bažnyčią Aleksandrijoje. Labai riboti įrodymai nurodo, kad II a. viduryje čia buvo stengiamasi rasti filosofinį pagrindą suvienyti įvairias religines tradicijas.

Tokio tipo religinė mintis Egipte buvo įprasta tarp žydų. Anot tradicijos, Ptolemėjas, Egipto valdovas 285–247 m. pr. Kr., paliepė išversti hebrajų raštus į graikų kalbą, kad jie taptų egiptiečių religinio gyvenimo dalimi. Ši Senojo Testamento versija vadinama *Septuaginta*. Aleksandrijos žydas Filonas siekė sujungti hebrajų pranašus ir graikų filosofus, taip atrasti „slaptą“ Senojo Testamento prasmę. Toks interpretacijos būdas vadinamas alegoriniu.

Krikščionis Valentinas (135 m.) ieškojo Rašto žodžiuose „dvasinės“ prasmės. Jis teigė, kad Raštai iš tikrųjų moko, jog jie visiškai suderinami su egiptiečių religijomis. Pavyzdžiui, jis spėjo, jog yra vienas Dievas, tačiau jis negali būti įvardintas. Todėl vardai, taikomi dieviškoms būtybėms, ne nurodo skirtingus dievus, o yra tik vardai, kuriais garbinamas vienas Dievas. Valentininkai gnostikai Kristų piešė kaip gelbėtoją, atsiųstą nežinomo Dievo, kad jis žmonėms perduotų slaptą Dievo pažinimą. Kadangi žodis „pažinimas“ graikiškai yra *gnosis*, ši krikščionybės atmaina vadinama gnosticizmu.

Apie 180 m. į Aleksandriją atvyko mokytojas Pantenas. Iki atsivertimo į krikščionybę jis buvo krypties filosofas stoikų. Panteno vadovaujama mokykla Egipte, kuri buvo viena žymiausių krikščioniškų to meto mokyklų ankstyvojoje bažnyčioje, taip pat atspindi sinkretistinę krikščionybės prigimtį Egipte. Tai buvo mokykla, skirta Evangelijos mokyti jauną ir seną, išsilavinusį ir berašį. Taip pat šioje mokykloje buvo mokoma ir įvairių kitų disciplinų – nuo rašto pagrindų iki aukščiausio lygio krikščioniškos filosofijos temų. Geografija, archeologija, astronomija ir medicina taip pat buvo dalykai, kuriuos buvo galima studijuoti šioje mokykloje. Mokykla buvo atvira kiekvienam besidominčiam pagoniui, net jeigu jis ar ji nebuvo suinteresuoti tapti krikščionimis. Čia ilgą laiką teologai mokė, kad tikroji filosofija neišvengiamai atves prie krikščioniško tikėjimo ir kad visi mokslai ir menai yra vertingi tikinčiajam kaip priemonės krikščionybės Evangelijai išryškinti. Panteno mokinyb buvo Klemensas Aleksandrietis, Klemenso pasekėjas buvo Origenas, o Origenas buvo daugelio šio regiono vyskupų, dalyvavusių Nikėjos susirinkime 325 m., mokytojas. Šiems asmenims gali būti priskirti nuopelnai, kad jie Egipto krikščionybę padarė pagrindine srove krikščioniškoje tradicijoje.

Apie bažnyčios pradžią Kartaginoje (Afrikoje) ir pietų Prancūzijoje (Lione) žinoma dar mažiau. Tikriausiai pirmieji Kartaginą, esančią šiaurės Afrikoje, su krikščionyste supažindino krikščionys iš Efezo arba Romos. Tertulijonas, čia tarnavęs kunigas, yra pirmasis žinomas vardas II a. pabaigoje. Tačiau taip pat žinoma, jog tuo metu šiaurės Afrikoje buvo tiek daug krikščionių, jog Tertulijonas grasino Romos vietininkui sukilimu, jeigu jis toliau persekios krikščionis.

Bažnyčia Lione pirmą kartą minima apie 170-uosius metus šios bažnyčios vyskupo Ireniejaus raštuose. Tuo metu čia jau buvo daug krikščionių ir daugiau nei viena parapija. Kai imperatorius Markas Aurelijus persekiojo Liono bažnyčią, minima apie 50 kankinių.

II–III a. sandūroje bažnyčia plėtėsi ir rytų kryptimi. Apie 160 m. yra žinomas mokytojas Tacianas, mokęs Edesoje, rytų Sirijoje. Tacianas žinomas veikalu *Diatesaron* (Evangelijų harmonija), kuriame bandė sujungti keturių evangelijų pasakojimus į vieną veikalą. Ši knyga buvo standartinė skaitinių Bažnyčioje knyga iki V amžiaus.

Šiuo ankstyvuju bažnyčios laikotarpiu žymiausias misionierius buvo Grigalius Stebukladarys. Grigalius gimė apie 213 m. Ponto Neocezarėje. Palestinos Cezarėje jis mokėsi pas Origeną, čia atsivertė į krikščio-

nių tikėjimą. Būdamas vyskupu Neocesarėje, jis taip pat dirbo misijini darbą Kapadokijoje, kur į krikščionybę atvertė daug pagonių, tarp jų – ir Makriną, didžiųjų IV a. teologų, Grigaliaus Nysiečio ir Bazilijaus Cezariečio, močiutę. Buvo pasakojama daug legendų apie jo daromus stebuklus. Kalbama, kad nuo aušros prie jo namų rinkdavosi vyrai, moterys ir vaikai, kenčiantys nuo demonų ir ligų. Gydydamas juos, Grigalius pasakodavo apie Kristų, patardavo sunkumuose bei diskutuodavo religiniais klausimais. Grigalius Nysietis rašė, kad jis „sutraukdavo daugybę klausytis pamokslų [...] Jo pasakojimai stebindavo klausytojus, o daromi stebuklai – regėtojus.“

Apie 250 m. krikščionybė paplito iki žinomo pasaulio pakraščių. Legendų apie tarpstantį krikščionių tikėjimą girdime iš Anglijos, tačiau tikrų žinių nėra. Atgarsiai apie krikščionių tikėjimą ateina iš rytų Armėnijos, netgi iš Indijos bei Kinijos, tačiau beveik nieko nežinoma apie konkrečius žmones. Aiškūs du faktai. Pirma, kad bažnyčia labai greitai plito įvairiuose kraštuose, o tikinčiųjų skaičius fenomenaliai augo. Antra, misijos darbas buvo atliekamas eilinių krikščionių tikinčiųjų. Nežinoma apie jokiais misionierių draugijas, nematyti jokios organizuotos misijų veiklos. Kur krikščionys benuvykę, liudijo apie tikėjimą net dirbdami įprastus darbus, pagonys matė juose „kitokius“ žmones ir klausėsi apie „Gelbėtoją“. Krikščionybės plitimas vyko prekybos keliais. Tik viduramžiais pasakojama apie asmenybes, pvz., Patriką Airijoje ir Ansgarą Skandinavijoje; be Grigaliaus, ankstyvojoje bažnyčioje težinoma tik keletas misionierių vardų.

Ankstyvieji krikščionys, liudydami apie tai, iš kur jie sužinojo apie Evangeliją, paprastai išpažindavo, kad tai būdavo atsitiktinis sąlytis su šiuo „gyvenimo keliu“. Misionierius Grigalius pats teigė, kad jo atsivertimą nulėmė daug dalykų, tačiau didžiausią įtaką padarė jo mokytojas Origenas. Jis paprasčiausiai atvyko mokytis į Cezaręją ir čia atsitiktinai sutiko krikščionį mokytoją. Minucijus Feliksas aprašė, kaip atsitiktinio pokalbio metu Oktavijas apie krikščionybę papasakojo Cecilijui. Justinas Kankinys buvo netikėtai užkalbintas senovo vyriškio, kuris jam paaiškino Senąjį Testamentą. Justinas prisiminė, jog jis įtikėjo, matydamas žmones, dėl tikėjimo pasiryžusius mirti arenoje. Pagonis Celsas šaipėsi iš krikščionybę skleidžiančių vilnos bei odos amatininkų, prasčiokų ir neišprususių žmonių. Šią tarnystę vykdė ne misionieriais pasivadinę asmenys, bet eiliniai žmonės. Mažiausi ir net nežinomi yra didžiausi dangaus karalystėje.

Pamaldos

I a. bet kuriame senovės mieste klausiantysis „kur yra bažnyčia?“ būtų buvęs nukreiptas į namuose susirinkusių žmonių grupę. Tuomet dar nebuvo specialiai tam pastatytų ir pritaikytų pastatų, kuriuos būtų galima pavadinti bažnyčia, buvo tik žmonės. Pagonis krikščionių kritikas Celsas (170 m.) prikašiojo krikščionims, kad jie neturi šventyklų nei garbinimo objektų. Origenas paprasčiausiai atsakė, kad tai nebūtina tikrai religijai, o krikščionys Dievą gali garbinti bet kur.

Kai dėl krikščioniško tikėjimo buvo nukankintas Justinas (apie 150 m.), romėnų valdytojas liepė išduoti adresus namų, kuriuose vykdavo krikščionių pamaldos. Jeruzalėje pirmieji krikščionys meldavosi Jono Morkaus namuose (*Apd* 12,12). Paulius dažnai užsimindavo apie pamaldas, vykdavusias žmonių namuose (*1 Kor* 16,19; *Rom* 16,5; *Kol* 4,15). Šie namai nebūdavo šventinami kitaip, kaip tik pamaldomis ir mokymu.

Kartais krikščionys naudojosi sinagogomis, žydų bendruomenės maldos namais. Pats Jėzus eidavo į sinagogą Nazarete „kaip buvo įpratęs“ (*Lk* 4,16). Paulius įprastai pirmiausia pamokslaudavo taip pat šiose žydų šventovėse (*Apd* 13,5.14.42.43). Petras ir Jonas popietinei maldai eidavo į Jeruzalės šventyklą (*Apd* 3,1).

Romoje krikščionys kartais pamaldoms rinkdavosi po miestu esančiose laidojimo olose, vadinamose katakombose. Tai buvo natūraliai po Romos miestu susiformavusios olos. Šiandien paskaičiuota, kad po Roma esanti urvų sistema sudaro apie 880 kilometrų. Krikščionys šias natūralias olas naudojo laidojimui. Rytuose kapavietės būdavo iškertamos uoloje. Katakombos Romoje atrodė natūralus jų pakaitalas. Mirusiųjų kūnai būdavo laidojami įvairiose tunelių sistemos erdmėse. Didžiausiose erdmėse tilpdavo apie 50 žmonių. Tuneliai tarp ertmių būdavo gana siauri, tik apie 1 metro pločio. Dėl šių priežasčių neįtikima, kad pamaldos katakombose vykdavo reguliariai. Labiau tikėtina, kad čia vykdavo tik specifinės ceremonijos, kai nedidelės grupelės švęsdavo Eucharistiją laidotuvių apeigose arba prisimindamos mirusiuosius.

Pirmieji specialiai pamaldoms skirtų pastatų pėdsakai – Klemenso Aleksandriečio raštuose (apie 200 m.). Jis pabrėžė, kad žodžiu „bažnyčia“ apibūdinama ir tikinčiųjų grupė, ir pastatas (*Stromateis*, VII,29). Iki III a. vidurio bažnyčių pastatų nebuvo daug. Tikriausiai bažnyčių statybų padaugėjo, kai

Persijos imperija skatino krikščionis statyti bažnyčias ir juos protegavo, tikėdamasi, kad jie bus lojalūs Persijai, o ne Romai. III a. Persija ir jos vietininkas Palmyroje kontroliavo didžiąją dalį Mažosios Azijos ir Sirijos teritorijų. Ankstyviausi archeologiniai bažnyčios pastato radiniai Dura-Europo (miestas prie Eufrato upės) regione siekia 256 metus. Panašiu laiku buvo pastatyta ir bažnyčia Antiochijos mieste, kuris tuo metu taip pat buvo pavaldus Persijai. Apie 300 m. daug bažnyčių Rytuose buvo sunaikintos Diokletiano persekiojimo metu.

Reikia pasakyti, kad ankstyvųjų krikščionių bažnytinis menas nelabai domino. Tik 315 m. bažnytinis susirinkimas Elvyros mieste, Ispanijoje, paskelbė įsaką, nukreiptą prieš atvaizdus bažnyčiose, „kad piešiniai ant sienų nebūtų garbinami ir dievinami“. Interpretuodami pirmąjį įstatymą, kad bet koks Dievo vaizdavimas yra stabmeldystė ir/arba piktžodžiavimas, ankstyvieji krikščionių rašytojai smerkė bet kokią Dievo vaizdavimą mene ir apribojo meną tik geometriniais dekoratyviniais elementais. Įdomu tai, kad nepaisydami tokios nuostatos, krikščionys Romoje gausiai tapė laidojimo katakombose, vaizduodami netgi žmones. Tapyba buvo paprasta, be didelių architektūrinių ar meninių pretenzijų, atvaizdai simbolizavo krikščionių tikėjimą ir viltį, kaip išreikšta žodžiuose: „Šlovė Dievui, mūsų Viešpaties Jėzaus Kristaus Tėvui, kuris iš savo didžio gailestingumo Jėzaus Kristaus prisikėlimu iš numirusių yra atgimdęs mus gyvai vilčiai ir nenykstančiam, nesuteptam, nevystančiam palikimui, kuris laikomas jums danguje“ (1 Pt 1,3-4). Piešiniai katakombose vaizduoja Senojo ir Naujojo Testamentų įvykius, liudydami Dievo įsikišimą į žmogaus išganymo istoriją. Pasakojimai apie pranašą Joną, Nojaus arką, Danielių liūtų duobėje, Izaoko auką, Lozorius prikėlimą, gerojo ganytojo istorija buvo populiariausi.

Ankstyvosios bažnyčios pamaldose buvo naudojama ne viena liturgijos forma. Kiekvienas regionas turėjo savitą liturgiją, kuri laikui bėgant taip pat keitėsi. Liturginių formų turinys akivaizdžiai gilėjo ir sudėtingėjo. Lentelėje „Pamaldos ankstyvojoje bažnyčioje“ pateikti pagrindiniai ankstyvųjų krikščionių tikėjimo ir praktikos elementai.